

Województwa Prawobrzeżnej Ukrainy przed rozbiorem

Микола Крикун *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях.*

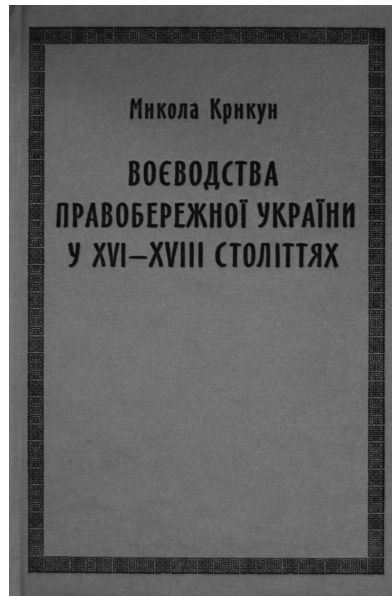
Статті і матеріали, Український католицький університет.

Гуманітарний факультет, Львів, 2012, ss. 702

Najnowsza publikacja prof. M. Krykuna, która ukazała się nakładem Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie, przedstawia swego rodzaju podsumowanie wieloletnich badań tego wybitnego ukraińskiego uczonego. Jest to już ostatnia pozycja, jak zaznacza sam autor we wstępie, z serii czterech obszernych zbiorów artykułów, wydanych w latach 2006–2012¹. Wszystkie one dotyczyły najważniejszych kierunków studiów prof. Krykuna – ustroju administracyjno-terytorialnego, rozwoju demograficznego i społecznego oraz sytuacji kozactwa i włościan na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej².

Seria ta w pewien sposób podsumowuje dorobek uczonego. Profesor Krykun jest autorem ponad 200 publikacji, w tym obszernych wydań źródłowych. Ten wybitny znawca źródeł opublikował około 500 dokumentów, w tym materiały województwa braclawskiego z lat 1566–1606³ oraz inwentarz Międzyborza⁴. Profesor jest również współautorem pierwszej w historiografii ukraińskiej syntezy dziejów Polski⁵. Został nagrodzony, wraz z prof. L. Zaskilniakiem, w 2002 r. przez „Przegląd Wschodni” za najlepszą książkę naukową o tematyce wschodnioeuropejskiej. Znany jest również polskiemu czytelnikowi z szeregu artykułów opublikowanych w języku polskim⁶.

Najnowsza pozycja, podobnie jak i poprzednie, zawiera opublikowane w różnych wyda-

niach, poszerzone i uzupełnione, studia z lat 1968–2011. Opracowania oparte są na materiałach źródłowych odnalezionych w archiwach i bibliotekach Lwowa, Kijowa, Moskwy, Petersburga, Krakowa i Warszawy. Całość zawiera 21 tekstów odnoszących się do dziejów województw dawnej Rzeczypospolitej: kijowskiego, wołyńskiego, podolskiego i braclawskiego. Chronologicznie artykuły przedstawiają okres od XVI w. do likwidacji województw, już w składzie Imperium Rosyjskiego.

¹ W tym dwa artykuły powstały we współautorstwie z W. Krawczenko (*Торгові зв'язки Волині з Гданськом у 60-х роках XVI століття*) i O. Piddubniakiem (*Волинський маєток Лаврина Писочинського*).

² M. Krykun, *Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*, Київ 2006, ss. 471; tenże, *Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2008, ss. 412; tenże, *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2011, ss. 733.

³ *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років, упор. М. Крикун, О. Піддубняк, вступ М. Крикун*, Львів 2008 (НТІП серія „Історичні джерела”), ss. 1220.

⁴ *Інвентар Меджибізької волості 1717 року, підгот. М. Крикун*, Львів 2009, ss. 191.

⁵ Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, ss. 752.

⁶ M. Krykun, *Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i Imperium Ottomańskiego w 1633*; w: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 234–256; tenże, *Losy insygniów hetmańskich wywiezionych do Polski przez Pawła Teterę w 1665 roku*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska”, 57 (2002), s. 7–36.

Zbiór otwierają teksty odnoszące się do województwa wołyńskiego. Pierwszy z nich dotyczy administracyjnych granic województwa i podziału na powiaty w XVI–XVIII w. (s. 13–23). Utworzone wraz z kijowskim, w latach 1565–1566, województwo wołyńskie w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego w ciągu kilku wieków zmieniało swe granice. Autor omawia więc zachodzące zmiany w porządku chronologicznym, na podstawie zachowanych źródeł. Analizowane są dwa rodzaje źródeł – mapy oraz dokumenty. Pierwsza kategoria są to mapy województwa z 1629 r., generalna z 1648 r., Guillaume de Beauplan’a z 1650 r., Bazylego Sewerynowskiego z 1788 r., *Atlas historyczny* A. Jabłonowskiego, mapy rozgraniczające ziemie Rzeczypospolitej i monarchii austriackiej po pierwszym rozbiore z 1776 r. Druga kategoria źródeł to *Списание новетов у зрануу* z 1565–1566, akt rozgraniczenia w 1680 r. okupowanego przez imperium osmańskie terytorium województwa podolskiego od wołyńskiego i ruskiego, rejestry podymne województwa. Zestawiając ze sobą opisy i mapy prof. Krykun przedstawia różnice i nieścisłości w oznaczeniu granic, zaznaczając, że najczęściej problem dotyczył wschodniej części województwa. Z kolei podział administracyjny na trzy powiaty – włodzimierski, krzemieniecki i łucki – do reform sejmowych 1791 r. pozostawał niezmienny. W wyniku nowego podziału terytorialnego na Wołyniu miało powstać sześć powiatów, jednak konfederacja targowicka przekreśliła pełną realizację tej koncepcji i powrócono do poprzedniego podziału powiatów. Po 1793 r., czyli po kolejnych rozbiorach, transformacje odbywały się znacznie szybciej, by w 1796 r. wyłonić gubernię wołyńską, ale już w składzie nowego organizmu państwowego – Imperium Rosyjskiego. Cennym uzupełnieniem tekstu jest załączona mapa z zarysowanymi, na podstawie omawianych źródeł, granicami.

Kolejny artykuł traktuje o ciągle mało znanych związkach handlowych Wołynia z Gdańskiem (s. 24–41). Prof. Krykun skupia się na analizie 15 ksiąg grodzkich i ziemskich powiatów łuckiego i włodzimierskiego, z lat 1561–1569, zachowanych w Państwowym Archiwum

Historycznym w Kijowie. Autor odnalazł 137 dokumentów obrazujących stosunki handlowe z Gdańskiem – skargi, zaświadczenia, kontrakty, kwity itp. Udokumentowano aktywność ponad 70 właścicieli majątków szlacheckich oraz biskupów prawosławnego i katolickiego. W opisach produkowanych i wywożonych towarów dominuje popiół oraz drewno i zboże. Autor przedstawia sposób produkcji i transportu do przystani rzecznych oraz spław. Została podjęta także próba oszacowania ilości wywożonego towaru i ceny na rynku gdańskim.

Następny tekst opowiada o właścicielach wsi Kunów i nabyciu jej przez braclawskiego podkomorzego, a następnie sekretarza królewskiego i posła na sejm, Wawrzyńca Gniewosza Piasoczyńskiego (s. 42–91). Zarysowując rodowód Piasoczyńskiego autor przedstawia również sposoby nabywania i dziedziczenia majątków ziemskich oraz dochodzenia swoich praw, funkcjonowanie sądownictwa, respektowanie wyroków sądowych jak również wzajemne najazdy. Prezentuje tu także konflikt pomiędzy Piasoczyńskim a współwłaścicielami majątku braćmi Kuniewskimi oraz ojczymem Piasoczyńskiego. Obszerny tekst ilustruje pięć dokumentów z lat 1569–1587: rejestr poddanych wsi Kunów, list wojskiej łuckiej Michajłowej Pawłowiczowej oraz trzy pozwy (s. 81–91). Załączono tu również instrukcję sejmiku województwa wołyńskiego na kolejny sejm w 1595 r. (s. 189–222), z obszernym omówieniem i komentarzami (w odróżnieniu od pierwszego wydania z 1844 r.).

Materiały dotyczące województwa wołyńskiego uzupełnia analiza sytuacji demograficznej w pierwszej połowie XVII w. (s. 223–235). Podstawowym materiałem źródłowym stały się rejestry podymnego (z lat 1629–1631, 1642, 1648, 1650), gdyż odznaczały się bogactwem informacji, w odróżnieniu od inwentarzy i lustracji. Odnotowano 115 miast, 2 130 wsi i 108 077 domów w województwie. Nie zapisano jednak co najmniej 100 wsi (ok. 2300 domów), które są wspomniane w rejestrach poborowych z tego okresu i rejestrach podymnego z drugiej połowy wieku XVII. By jednak obliczyć ludność województwa, należy uzupełnić tę statystykę o warstwy, które były wyłączone z re-

jestru podymnego, czyli szlachtę i duchowieństwo. Według obliczeń prof. Krykuna w 1629 r. na Wołyniu było nie mniej niż 860 rodzin szlacheckich. Wśród nich także magnateria i bogata szlachta, dwory której, jak Władysława Zasławskiego, liczyły 130 osób. W przybliżeniu obliczono również liczbę folwarków, które stanowiły integralną część dworów szlacheckich, bazując na zachowanych inwentarzach i rewizjach latyfundiów książąt Ostrogskich. Jeśli chodzi o plebanie (48), przyjęto założenie, że w każdej zamieszkiwało średnio 6 osób. W całości ludność województwa wynosiła w tym okresie 769 978 osób. Cztery tabele, przedstawiające liczbę ludności według folwarków, dworów w miastach i na wsiach, pozwalają na wysunięcie wniosków dotyczących gęstości zaludnienia w poszczególnych powiatach, dokonanie analizy stanowej mieszkańców wsi i miast oraz folwarków i majątków państwowych.

Kolejna część artykułów dotyczy województwa braclawskiego. Otwiera je dokumentacja tegoż województwa z lat 1566–1605 (s. 92–142). Jest to cenne uzupełnienie ponad 1000-stronnicowego wydania źródeł do dziejów tego województwa. Po raz pierwszy zostało opublikowane 21 dokumentów pochodzących z Archiwum Państwowego w Krakowie oraz Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Podobnie jak w poprzedniej publikacji źródłowej cezury czasowe wyznacza utworzenie podziału administracyjnego na ziemiach ukraińskich i śmierć wspomnianego już wcześniej podkomorzego braclawskiego W. Piasoczyńskiego, gdyż część publikowanych dokumentów pochodzi z jego archiwum.

Dokumenty te mają charakter własnościowo-majątkowy. Są to zarówno królewskie przywileje na dożywotnie władanie majątkami ziemskimi, jak i materiały dotyczące kwestii spornych odnośnie majątków szlacheckich. Przedstawione są konflikty m.in. książąt Zasławskich, Zamojskich, Ostrogskich. Dokumenty pochodzą zarówno z kancelarii królewskiej oraz trybunalskiej, jak i sądów grodzkich i ziemskich. Są one niezwykle cenne, biorąc pod uwagę, że większość ksiąg czy to sądów grodzkich, czy trybunału szlacheckiego województwa braclawskiego, zaginęło.

Kolejny tekst dotyczy zaangażowania szlachty Braclawszczyzny w konfederację barską (s. 358–409). Omawiając przyczyny powstania konfederacji i stan badań, Profesor zaznacza pominięcie przez historyków części źródeł zawartych w księgach grodzkich. Publikuje więc 12 dokumentów (s. 373–409) uzupełniających wydane przez polskich badaczy materiały do konfederacji barskiej. Zawierają one wpis do ksiąg grodzkich aktu konfederacji szlachty województwa braclawskiego z dnia 2 V 1768 r. (1) oraz dokument dotyczący wyznaczenia na regenta konfederacji Jana Jedleckiego (4). Kolejne teksty odnoszą się do sądów konfederackich i zawieszenia działania sądów grodzkich (2, 5). Kilka innych dotyczy inwentarzy poszczególnych starostw, opłat wojskowych (3, 6–10), ostatnie dwa to akty zerwania z konfederacją B. Ostrowskiego i A. Wielogórskiego (11–12).

Stan województwa przedstawia autor na podstawie tzw. ofiarnych rejestrów województwa braclawskiego z 1789 r. (s. 471–552). Sejm konstytucyjny przyjął uchwałę o wieczystym podatku z majątków szlacheckich i duchownych, w wysokości odpowiednio 10 i 20% na utrzymanie 100-tysięcznej armii. Za ustanowienia taryf i pobór tego podatku na miejscach – dobrowolnej ofiary dziesiątego grosza na wojsko – odpowiadały komisje powiatowe, a wpłacano je do skarbu państwa w dwóch ratach, w styczniu i czerwcu. Prof. Krykun prezentuje zestaw zarówno wyciągów z protokołów komisji powiatów braclawskiego, winnickiego i zwinogrodzkiego, jak i całościowy protokół województwa. Rejestr ten świadczy przede wszystkim o dochodach z poszczególnych miejscowości. Ujęto w nim 74 miasta oraz 1382 wsie, a także konwenty dominikanów, franciszkanów, klasztory bazylikańskie i prawosławne. Należy zaznaczyć, że rejestr (s. 511–552) ułożony jest według parafii z przynależnymi do nich miejscowościami, z wyjątkiem powiatu zwinogrodzkiego. Publikację całości rejestru poprzedza tekst analityczny z tabelami, prezentującymi wielkość dochodów poszczególnych powiatów, jak i największych właścicieli ziemskich – Stanisława Potockiego, Aleksandra i Józefa Lubomirskich oraz Grigorija Potiomkina.

Trzecia grupa artykułów, najmniej liczna, dotyczy województwa kijowskiego. Przedstawiając podział powiatowy Kijowszczyzny w latach 1566–1793 (s. 167–188) prof. Krykun podjął polemikę z ustaleniami A. Jabłonowskiego dotyczącymi rozgraniczenia go na trzy powiaty: kijowski, żytomierski i owrucki (w l. 1566–1569 też mozyrski). Opisując najpierw zmiany granic województwa w tym okresie, autor ustalił, że po 1569 r. posiadało tylko jeden sąd grodzki i jeden ziemski, identyczne terytorialnie i określane jako kijowskie. A więc na całej omawianej przestrzeni był tylko jeden powiat. Ten charakter województwa kijowskiego również znajduje swoje odzwierciedlenie w szeregu dokumentach, jak chociażby w spisie urzędów samorządu szlacheckiego. Lista urzędów województwa, która powstała na początku XVII wieku także wymienia tylko jeden powiat, kijowski. Księgi grodzkie kijowskie świadczą też o wyjazdowym charakterze sądu kijowskiego do Żytomierza i Owruca, a nie o jego stałych sesjach w tych miastach. Dopiero inicjatywa szlachty „aby trojacy byli urzędnicy”, na wzór województwa wołyńskiego na sejmiku w 1650 r., rozpoczyna starania o nadania urzędów ziemskich. Zaczynają one funkcjonować pod koniec lat 50. i od tego okresu formują się określenia „powiat żytomierski” i „powiat owrucki”. Jak zaznacza autor dopiero krakowski sejm koronacyjny w 1764 r. ustanawia trzy sądy ziemskie odpowiednio do granic trzech powiatów. Kolejne zmiany, dość nietrwale, nastąpiły dopiero na Sejmie Czteroletnim w 1791 r., rozgraniczając województwo na pięć powiatów: kijowski, żytomierski, owrucki, nadnieprzański i zwinogródzki (wszystkie te granice zaznaczono na dołączonej mapie). Jednak już w 1793 r. terytorium województwa znalazło się w składzie Imperium Rosyjskiego i po kilkukrotnych zmianach administracyjnych, ostatecznie w 1796 r. weszło w skład guberni podolskiej, kijowskiej i mińskiej.

Z kolei strukturę ludności województwa Profesor przedstawia analizując skład rodzin w powiecie żytomierskim według spisu z 1791 r. (s. 553–579). W ramach realizacji Konstytucji Sejmu Czteroletniego, o utworzeniu organów

miejscowej administracji, powstały cywilno-wojskowe komisje z szerokimi pełnomocnictwami. Do ich obowiązków należało m.in. obliczenie liczby ludności na powierzonym im terenie. Informacje o ludności nadchodziły od duchowieństwa parafialnego w postaci spisów. Uwzględniały one liczbę parafian, ich status społeczny, płeć, stopień pokrewieństwa w stosunku do gospodarza domu oraz wiek. Podsumowania tych rejestrów były przesyłane do Komisji Skarbowej w Warszawie. Ten bogaty materiał demograficzny zachował się tylko dla 28 parafii (6 miasteczek i 72 wsie), reprezentujących 11% wszystkich miejscowości powiatu żytomierskiego.

Przeprowadzona przez prof. Krykuna analiza spisów parafialnych dotyka prawie niezbadanego tematu o składzie rodzin, ludności, mieszkań itp. Spisy parafialne, autorami których byli grekokatolicycy duchowni, ukazują, że oprócz krewnych i powinowatych w 21% rejestrów zaliczano do rodzin także czeladź. W 92,5% przypadków mieszkańcy jednego domu byli w różnym stopniu spokrewnieni z gospodarzem – żona, dzieci, rodzice, dalsza rodzina. Liczne tabele oraz dodatek w postaci struktury domów, stanowią cenne uzupełnienie tekstu i przekonują o wartości spisów parafialnych, jako źródła do badań nad demografią ludności.

Szereg artykułów odnosi się do całego terytorium prawobrzeżnej Ukrainy. Pierwszy z nich dotyczy ruchu chłopskiego i jest przedrukiem wstępu do zbioru materiałów, zredagowanego przez prof. M. Krykuna w 1993 r.⁷ (s. 143–166). Zbiór ten był czwartym tomem z serii publikowanych źródeł do dziejów powstań chłopskich na Ukrainie.

Autor przedstawia najmniej znany okres w historiografii ukraińskiej, koncentrując się na latach 1569–1647. Charakter tych wystąpień określa jako antyfeudalny, a opór sklasyfikował jako bierny oraz aktywny. Do form oporu biernego zalicza ucieczki chłopów, do aktywnych natomiast odmowę wykonania powinności,

⁷ *Селянський рух на Україні 1569-1647* pp. Збірник документів і матеріалів, відп. Ред. і вступ М. Крикун, Київ 1993.

niszczenie oznakowania granic z majątkami szlachty, zagarnięcie ich ziemi, niszczenie zasiewów, wyrąb lasu, palenie dworów oraz masowe zbrojne wystąpienia pod przywództwem m.in. K. Kosińskiego, S. Naływajka, P. Pawluka i in. Zaznaczono również rozwarstwienie chłopstwa i jego regionalne różnice pod względem majątkowym. W podsumowaniu przedstawiono także pozytywny wpływ tychże ruchów jak – zasiedlenie słabo zaludnionych ziem poprzez ucieczki chłopów, wzrost liczby i znaczenia miast, intensyfikacja handlowych powiązań pomiędzy regionami.

Kolejne trzy teksty poświęcone są liczbie i strukturze miejscowości województw Prawobrzeżnej Ukrainy. Podstawowym źródłem, podobnie jak w przypadku województwa wołyńskiego, są rejestry podymnego z XVII i XVIII wieku (s. 236–261, 336–357, 410–456). Podkreślając wagę tego źródła do badań nad zjawiskami demograficznymi tej części Ukrainy prof. Krykun zaznacza, że ich wartość znacznie różni się w zależności od okresu, w którym powstawały. Pierwsze podymne zebrano w 1629 r. zgodnie z postanowieniami sejmu warszawskiego. Obłożono wówczas podatkiem chłopów, mieszkańców miast, Żydów, prawosławne duchowieństwo oraz drobną szlachtę. Dokonane porównanie rejestru z lustracjami i inwentarzami wykazuje wiarygodność i tym samym dużą wartość źródłową tychże, ze względu na objęcie przez rejestry podymnego dużego terytorium. Kolejne zaś rejestry – z lat 1630–1650 – jak udowadnia autor, powtarzają w większości dane z 1629 r. Opór szlachty przy płaceniu podatku spowodował, że gdzieś tam podstawa do opodatkowania stawały się niepełne lub „poprawione” spisy z 1629 r. Liczba opodatkowanych domostw zmniejszała się szczególnie w latach 1650–1670. Spowodowane to było zarówno ucieczką chłopów, jak i częstymi przemarszami oraz postojami wojsk, najezdami Tatarów, epidemiami. W województwie podolskim w 1650 r. podatków nie wpłaciło, ze względu na stan spustoszenia, 66 miejscowości, a w 1661 r. – 215. W ciągu ostatnich 30 lat XVII wieku, ze względu na sytuację polityczną, w ogóle nie zbierano

podymnego w województwie podolskim i braclawskim, rzadko w kijowskim, dość regularnie tylko w żytomierskim.

Po zawarciu pokoju andruszowskiego, na ziemiach które pozostały w składzie Rzeczypospolitej, podjęto odbudowę gospodarstw. W nowej sytuacji należało przeprowadzić lustrację domostw, by rejestry odzwierciedlały prawdziwy obraz. Lustracje województwa żytomierskiego przeprowadzono w 1682 r., a kijowskiego podjęto rok później. Właśnie te zrewidowane rejestry, według autora, stanowią obok wcześniejszych z 1629 r., wiarygodne źródło informacji o liczbie domostw. Analizę uzupełniają tabele, w których umieszczono dane statystyczne.

Trudną sytuację lat 50.–70. XVII wieku uzupełnia analiza Profesora o migracji ludności (s. 274–283), spowodowanej chociażby wojnami czy napadami Tatarów. Sporządzono ją na podstawie dwóch źródeł – listy przybyłych do powiatu Putywl z 1673 r. oraz spisu ludności tego powiatu z lat 1684–1685. W dokumentach odnotowano zarówno skąd pochodzą chłopci oraz ile lat mieszkają na terenie powiatu. W związku z tym udało się ustalić fałę migracji ludności z prawego na lewy brzeg Dniepru na lata 1674–1675. Analizę uzupełnia dodatek, w którym autor zestawiał województwa i miejscowości, z których pochodziło 2 719 rodzin przybyłych do powiatu putywelskiego.

Kontynuując analizę rejestrów podymnego prof. Krykun zwraca uwagę na wciąż mało znane rejestry sprzed 1764 r., gdyż warszawski sejm konwokacyjny zniósł ten uciążliwy podatek (s. 336–357). Na początku wieku XVIII ogromne spustoszenia spowodowały wojny, najazdy Tatarów, epidemie, co doprowadziło do sytuacji, w której generalna lustracja z 1682 r. była niewiarygodnym źródłem do utworzenia nowych taryf podatkowych. By je na nowo ustalić należało przede wszystkim przeprowadzić lustrację województw, aby uwzględnić ich stan, a także migracje ludności oraz kolonizację tych ziem, na skutek których miejscowości znów się zaludniały lub powstawały zupełnie nowe. Postanowienia o rewizjach każdorazowo wydawały sejmiki, które wyznaczały też lustratorów powiatów. Analizując postanowienia sejmików

autor zauważa, że w zależności od regionu i okresu wyłączały one z lustracji pewne grupy ludności, najczęściej magnatów, szlachtę i duchowieństwo, ale również czeladź dworską czy komorników. Różna jest także częstotliwość tychże rewizji – przykładowo na Kijowszczyźnie odbyły się w latach 1714, 1716, 1724, a na Wołyniu tylko w 1714 r. Przeprowadzano także częściowe lustracje po 4 latach od utworzenia nowych osiadłości. Wizytowano też osiedla, które w znacznym stopniu ucierpiały od pożarów lub epidemii.

W taryfach pierwszej połowy XVIII wieku, w odróżnieniu od wieku poprzedniego, za dym uznano nie pojedyncze gospodarstwo, czyli dom, lecz kilka lub kilkadziesiąt domów. W ustanowionych taryfach tego okresu obok nazw miejscowości pojawiają się oznaczenia – 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/32 i 1/64. Przykładowo według taryfy powiatu żytomierskiego z 1724 r. jeden dym odpowiadał 80 chałupom. Najmniejszą częścią dymu była 1/32 czyli 2,5 chałupy. Liczba zabudowań, które składały się na jeden dym, była różna w zależności od województwa. Rejestr podymny układano na podstawie lustracji województw, które były przeprowadzane kilkakrotnie w pierwszej połowie wieku, a znacznie rzadziej w drugiej. Pomędzy tymi rewizjami obowiązywała przez kilka lat ta sama taryfa podatkowa. Prof. Krykun zestawił spisy podymnego dla poszczególnych województw z lat 1724, 1754 oraz 1775, przedstawiając dane statystyczne w kilku tabelach. W dodatku natomiast prezentowane są podatki podymnego w Satanowie w latach 1728–1746.

W dalszej części (s. 410–456) autor omawia nowy system podatkowy, ustanowiony przez warszawski sejm konfederacyjny w 1775 r. w postaci generalnego podymnego oraz zasad przeprowadzenia lustracji podjętej na kolejnym, Sejmie Czteroletnim. W lakoniczny sposób prezentując zasady i sposób funkcjonowania nowego systemu, ukazuje też jego wady i zalety w porównaniu do 1629 r. Swoje rozważania natomiast koncentruje na samych spisach domostw z lat 1775, 1789 i 1790. Podkreślając bogactwo materiału informacyjnego, zaznacza trudności w postaci złego zachowania

stanu źródeł i fragmentaryczność tychże, spowodowane przede wszystkim zniszczeniami wojennymi. Stąd też autor, przeprowadzając liczne wnioski m.in. dotyczące zaludnienia miejscowości, liczby kominowych i bezkominowych domostw, wyglądu pomieszczeń, statusu majątkowego itp., uzupełnia je inwentarzami. Ten liczny materiał prezentuje w 14 obszernych tabelach.

Wykraczając poza okres istnienia Rzeczypospolitej, prof. Krykun, omawia społeczną strukturę ludności Prawobrzeżnej Ukrainy (s. 580–588) na podstawie V rewizji z lat 1795–1796. Ułożenie tych spisów (*rewizyjnych kazok*) było procesem skomplikowanym i nowym na tym terenie, w związku z tym spisy były niedokładne lub posiadały braki. Wykrycie błędów i opuszczeń spowodowały proces sprawdzania V rewizji w całości imperium już w 1800 r. Tym niemniej, jak podkreśla autor, nie istnieje bardziej całościowy i informacyjny materiał dla Prawobrzeżnej Ukrainy oprócz tejsze rewizji z przełomu XVIII/XIX wieku.

Na podstawie rewizji i jej uzupełnienia (opublikowanego w 1806 r.) autor ustalił, że uprzywilejowane stany, czyli szlachta i duchowieństwo (katolickie obu obrządków i prawosławne) stanowiły odpowiednio 7,79% oraz 1,4% ludności. Liczba duchowieństwa według wyznań przedstawiała się też różnie w poszczególnych guberniach. Przykładowo o ile w wołyńskiej duchowieństwo katolickie wynosiło 37,8% (prawosławne 62,2%), to już w kijowskiej tylko 8,6% (prawosławne 91,4%). Rewizja udokumentowała też masowy, chociaż niekoniecznie dobrowolny, charakter przejścia ludności na prawosławie. Jeśli chodzi o warstwy opodatkowane, to liczba mieszczan, w tym rzemieślników, kupców, ludności żydowskiej miast, wynosiła tylko 5,78%. Najliczniejszym stanem było chłopstwo (84,74%) podzielone na wolne i zależne. W tym grupa wolnych włościan była bardzo nieliczną (1,05%), a chłopci pańszczyźniani stanowili 78,37% całej ludności prawobrzeżnej Ukrainy.

Dwa kolejne teksty ilustrują rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej z imperium osmańskim w 1703 r. (s. 284–335) oraz z Austrią i Rosją

w latach 70.–80. XVIII wieku (s. 457–470). Pierwszy tekst przedstawia wykonanie artykułu pokoju karłowickiego z 1699 r., w którym obie strony zobowiązały się do odbudowy dawnych granic, czyli granicy pomiędzy województwami braclawskim, podolskim i kijowskim a księstwem mołdawskim i imperium osmańskim. Do artykułu włączono dwa z 17 zachowanych dokumentów w języku polskim, tureckim i łacińskim, przedstawiających przygotowanie oraz przeprowadzenie linii granicznej.

Natomiast następna pozycja przedstawia źródła – mapy i dokumenty – ilustrujące przebieg rozgraniczenia ziem po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej. W traktacie rozbiorowym bowiem nakazano wytyczenie nowej granicy między Austrią a Polską. Omawiany materiał kartograficzny, z przeprowadzonej w 1776 r. akcji, w liczbie 27 map zachował się w zbiorach AGAD. W Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się także mapy (31), które powstały w trakcie realizacji postanowień traktatu rozbiorowego z Rosją. Kwestia przeprowadzenia dokładnej granicy z Imperium Rosyjskim powstała jeszcze na sejmie warszawskim z 1764 r. Już w 1766 r. polscy komisarze wykonali mapę, lecz ostatecznie wcielono je w życie w latach 1780–1783. W l. 1780–1781 wytyczono granice pomiędzy województwem kijowskim i braclawskim a gubernią noworosyjską, a w 1783 r. pomiędzy województwem kijowskim a namiestnictwem kijowskim. W obu przypadkach Profesor pogrupował mapy w zależności od ich potencjału informacyjnego, gdyż część ukazuje nie tylko miejscowości przygraniczne, ale i topografię terenu – dwory, folwarki, klasztory, drogi, lasy, pola, łąki itp., i oczywiście rozmieszczenie słupów granicznych.

Problematykę o charakterze administracyjno-demograficznym uzupełniają dwie prezentacje nieznanymi uniwersałami Bohdana Chmielnickiego i Iwana Wyhowskiego (s. 262–270, 271–273). Do opublikowanych już 169 uniwersałów B. Chmielnickiego prof. Krykun dołączył jeszcze dwa odnalezione w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie z 1649 i 1654 r. Pierwszy z nich jest odpowiedzią na skargę „porochownika” na wójta kijowskiego Andrija

Chodykę, a drugi nadaniem kolejnemu kijowskiemu wójtowi, Bohdanowi Somkowiczowi, domu na Podolu w Kijowie (z załączonymi oryginałami dokumentów). Uniwersał Wyhowskiego z 1658 r. również odnosi się do wójta Somkowicza, nakazując wojskom zaporoskim sprzyjanie przeniesieniu się owego z Perejasława do Czarnobyli.

Ostatni tekst tego zbioru dotyczy funkcjonowania urzędów w Rzeczypospolitej w XV–XVIII wieku. Zamieszczono go w aneksie, gdyż oprócz wymienionych wcześniej województw odnosi się także do ruskiego, bełskiego, czernihowskiego (s. 589–664). Charakteryzując nadania prawa polskiego tym ziemiom oraz historiografię polską, podkreśla się znaczenie badań nad strukturą urzędników dla lepszego poznania także struktury stanu szlacheckiego, rodów szlacheckich oraz kariery polityczno-społecznej jej przedstawicieli. Autor określił urzędy i godności w dawnej Polsce, sposoby ich nadawania i kompetencje. Następnie zaś zaprezentował na materiale źródłowym ich rozwój i specyfikę w poszczególnych województwach: ruskim, bełskim, podolskim, wołyńskim, braclawskim, kijowskim i czernihowskim. W zakończeniu tego obszernego studium prof. Krykun zaznaczył, że jest ono tylko przyczynkiem do dalszych badań nad strukturami administracyjnymi województw ukraińskich, które funkcjonowały na tym terenie przez 360 lat.

Dzieło zbiorowe wybitnego historyka *Województwa Prawobrzeżnej Ukrainy* przedstawia szeroki, choć nie całościowy, aspekt badań nad ziemiami dawnej Rzeczypospolitej i jest wyzwaniem dla kolejnego pokolenia historyków. Wszystkie teksty zawarte w tym tomie oparte są na materiale źródłowym, ilustrowane mapami i wzbogacone danymi statystycznymi w postaci licznych tabel, wprowadzają też do obiegu nowe źródła. Jest to kolejne dzieło prof. Krykuna prezentujące bogactwo źródłowe i poszerzające naszą wiedzę o ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. ■

Irena Wodzianowska
Instytut Historii
Katolicki Uniwersytet Lubelski